O‘ZBEK TILIDA MAZA-TA’M IFODALOVCHI SIFATLARNING YASALISH XUSUSIYATLARI

Toshmatova Muxlisa Murodjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti 2 - kurs doktoranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi maza-ta’m ifodalovchi sifatlarning yasalish xususiyatlari morfologik va semantik jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqotda gustatorik leksikaning tarkibiy qismi hisoblangan shirin, achchiq, sho‘r, nordon, taxir va chuchuk kabi sifatlarning struktur xususiyatlari hamda ular asosida hosil bo‘lgan yasama birliklar tahlil qilinadi. Maqolada maza-ta’m ifodalovchi sifatlarning affiksatsiya, kompozitsiya va semantik derivatsiya usullari orqali yasalishi misollar asosida yoritilgan. Shuningdek, ushbu sifatlarning metaforik va ko‘chma ma’nolarda qo‘llanishi, ularning emotsional-ekspressiv hamda baholovchi funksiyalari tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari o‘zbek tilidagi maza-ta’m ifodalovchi sifatlar tilning derivatsion imkoniyatlarini namoyon etuvchi muhim leksik-semantik qatlamlardan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *maza-ta’m, gustatorik leksika, sifat, derivatsiya, affiksatsiya, semantik derivatsiya, kompozitsiya, metafora, semantik maydon, o‘zbek tili.*

KIRISH

Har bir tilning leksik tizimida insonning tashqi olamni idrok etish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lgan birliklar alohida o‘rin tutadi. Inson sezgi organlari orqali atrof-muhitni anglaydi va baholaydi. Shu nuqtai nazardan, ko‘rish, eshitish, hid bilish, teginish va ta’m bilish bilan bog‘liq leksik birliklar tilning muhim qatlamlaridan biri hisoblanadi. Maza-ta’m ifodalovchi birliklar gustatorik leksika tarkibiga kirib, insonning taom va ichimliklarni baholash faoliyati bilan chambarchas bog‘liqdir [2, 50].

O‘zbek tilida maza-ta’m ifodalovchi sifatlar qadimiy qatlamga mansub bo‘lib, ular xalqning madaniyati, turmush tarzi va milliy tafakkurini aks ettiradi. Shirin, achchiq, sho‘r, nordon, taxir va chuchuk kabi sifatlar ta’mni ifodalovchi asosiy yadroviy birliklar hisoblanadi [1, 30]. Ushbu sifatlar nafaqat oziq-ovqat mahsulotlarining mazasini ifodalashda, balki inson xarakteri, nutqi, hissiyoti va voqelik hodisalarini tasvirlashda ham faol qo‘llaniladi. Maza-ta’m ifodalovchi sifatlar til taraqqiyoti jarayonida turli derivatsion vositalar yordamida yangi birliklarning hosil bo‘lishiga asos bo‘ladi. Natijada gustatorik ma’noni ifodalovchi yasama sifatlar vujudga keladi. Ularning shakllanishi morfologik va semantik jarayonlarning o‘zaro ta’siri asosida yuz beradi. Shu sababli mazkur birliklarning yasalish xususiyatlarini o‘rganish o‘zbek tilining derivatsion imkoniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilidagi maza-ta’m ifodalovchi sifatlarning yasalish usullarini aniqlash, ularning semantik xususiyatlarini tahlil qilish hamda nutqdagi funksional imkoniyatlarini yoritishdan iborat. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, o‘zbek tilidagi maza-ta’m ifodalovchi sifatlar struktur jihatdan tub va yasama birliklarga bo‘linadi.

Tub sifatlar tilning qadimiy qatlamiga mansub bo‘lib, morfemalarga ajralmaydi. Bular qatoriga shirin, achchiq, sho‘r, nordon, taxir va chuchuk kabi sifatlar kiradi. Mazkur birliklar gustatorik maydonning markaziy elementlarini tashkil qiladi [4, 70].

Masalan:

1. Asal juda shirin edi.
2. Murchli ovqat haddan tashqari achchiq bo‘lib ketibdi.
3. Qatiq biroz nordon ekan.
4. Sho‘rva juda sho‘r chiqibdi.

Ushbu misollarda sifatlar bevosita ta’mni ifodalab kelgan va o‘zining denotativ ma’nosida qo‘llangan. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, maza-ta’m ifodalovchi sifatlar asosida ko‘plab yasama birliklar ham hosil bo‘ladi. Yasama sifatlarning shakllanishida affiksatsiya eng mahsuldor usullardan biri hisoblanadi.

Masalan:

* shirin + roq → shirinroq
* nordon + roq → nordonroq
* achchiq + roq → achchiqroq
* sho‘r + xok → sho‘rxok

Bu birliklarda qo‘shimchalar asosiy ma’noni saqlagan holda unga qo‘shimcha semantik ottenkalar yuklaydi. Jumladan, "-roq" qo‘shimchasi qiyosiy darajani ifodalasa, "-xok" qo‘shimchasi predmetning muayyan xususiyatga moyilligini bildiradi [8, 20].

Masalan:

* Bu olma avvalgisidan shirinroq ekan.
* Ikkinchi taom birinchisiga qaraganda achchiqroq tayyorlanibdi.

O‘zbek tilida maza-ta’m ifodalovchi sifatlar kompozitsiya usuli yordamida ham hosil bo‘ladi. Murakkab sifatlar ikki yoki undan ortiq gustatorik belgining birlashishi natijasida yuzaga keladi.

Masalan:

* achchiq-chuchuk
* nordon-shirin
* shirin-achchiq

Ushbu birliklar murakkab ta’m tasavvurini hosil qiladi.

Masalan:

* Salatning ta’mi nordon-shirin bo‘lib chiqdi.
* Sousning mazasi achchiq-chuchuk ekan.

Bunday birliklar ayniqsa pazandachilik terminologiyasida faol qo‘llanadi. Tadqiqot natijalari maza-ta’m ifodalovchi sifatlarning semantik derivatsiya jarayonida ham faol ishtirok etishini ko‘rsatdi. Bunda gustatorik ma’no abstrakt tushunchalarni ifodalashga ko‘chadi.

Masalan:

* shirin so‘z
* shirin xotira
* achchiq haqiqat
* taxir qismat
* chuchuk hazil

Mazkur birikmalarda ta’m semasi bevosita mavjud emas. Lekin ta’m orqali hosil qilingan baholash ma’nosi saqlanib qolgan. Masalan, “shirin so‘z” birikmasida shirin leksemasi ta’m emas, balki yoqimlilik va samimiylik ma’nolarini ifodalaydi. “Achchiq

haqiqat” birikmasida esa achchiq leksemasi inson uchun og‘riqli yoki noxush bo‘lgan voqelikni bildiradi [6, 80]. O‘zbek adabiyoti namunalarida ham bunday qo‘llanishlar ko‘p uchraydi: “Shirin so‘z bilan ilonni inidan chiqaradi.”

Mazkur maqolda shirin leksemasi inson nutqining muloyimligi va ta’sirchanligini ifodalamoqda.

Yoki: “Achchiq gapning zahri uzoq vaqt unutilmaydi.”

Bu misolda achchiq leksemasi salbiy emotsional bahoni ifodalash uchun xizmat qilgan.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, maza-ta’m ifodalovchi sifatlar orasida metaforik kengayish darajasi bo‘yicha shirin va achchiq leksemalari yetakchi o‘rinni egallaydi. Ularning semantik maydoni boshqa gustatorik birliklarga nisbatan ancha kengdir [7, 50]. Sho‘r, nordon, taxir va chuchuk leksemalarida ham metaforik ma’nolar mavjud bo‘lsada, ularning qo‘llanish doirasi nisbatan cheklangan.

Masalan:

* sho‘r peshona
* taxir xotira
* nordon kayfiyat
* chuchuk latifa

Bu birliklarda ta’m semasi emotsional va baholovchi ma’nolarga aylangan. Shunday qilib, o‘zbek tilidagi maza-ta’m ifodalovchi sifatlar nafaqat oziq-ovqat mahsulotlarining mazasini tavsiflash, balki insonning hissiy holati, nutq faoliyati va voqelikni baholash jarayonlarini ifodalashda ham muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ularning yasalishi va semantik taraqqiyoti o‘zbek tilining boy derivatsion imkoniyatlarini yaqqol namoyon etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007.
2. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1976.
3. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo‘jayeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992.
4. Mahmudov N. Til. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Toshkent: Sangzor, 2006.
6. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2018.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.
8. Yo‘ldoshev B. O‘zbek tilida semantik maydon nazariyasi. – Toshkent: Fan, 1997.